

первой половины XI в. предпринята попытка атрибуции рисунка-граффити как принадлежащего полоцкому князю Брячиславу Святополковичу.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, Брячислав Изяславич, трезубец, княжеский знак.

Korniyenko V.V. The attribution of prince's sign from the St. Joachim and Anna nave of Sophia Kyivska

The article deals with the results of contemporary investigations of graffiti with the trident symbol in the St. Joachim and Anna nave of Sophia Kyivska. Basing on the proposed by S. Byelyetsky dynamic of modification of princely signs in the first half of the XI century we attempt to attribute graffiti to the Polotsk prince Bryachyslav Izyaslavych.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia of Kyiv, Bryachyslav Izyaslavych, trident, princely sign.

Подано до друку: 25.10.2012 р.

УДК [7.046.3:271.2-523.47]:94(477.51)«18/19»

Т.А. МИКОЛАЙКО

**Іконописні лавки та майстерні у Чернігові
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

У статті розкривається питання про розвиток іконопису в Чернігові на прикладі приватних іконописних майстерень та іконних лавок, які працювали в місті наприкінці XIX – на початку XX ст. Також окреслюються проблеми, які існували в іконописному живописі вказаного часу.

Ключові слова: ікона, іконописна майстерня, Єпархіяльний цензурний комітет, народна ікона.

Місто Чернігів зберегло розкішні собори з фрагментами фрески, олійним живописом і ошатними іконостасами. Малярі й іконописці, які оздоблювали храми, створювали ікони для іконостасів, чи просто для храмів, були і приїжджими, і місцевими. Їх імена залишалися переважно невідомими. Тому сьогодні, мабуть, необхідно звернути увагу на розгляд питання про розвиток іконопису на Чернігівщині на прикладі іконописних шкіл чи майстерень.

Нині дуже мало фундаментальних праць, присвячених місцевим іконописним центрам, їх майстрам. Проблемаю наукового вивчення чернігівського іконопису в XIX ст. була нестача фахівців, тому основна інформація відома з рукописних джерел таких установ, як консисторія, де матеріал записували церковні діячі. Про місцевий іконопис можна черпати матеріал з місцевої преси, заміток знавців церковної старовини та краєзнавців. Користуючись такими незначними джерелами, все ж спробуємо більш конкретно дослідити тему про іконописні школи Чернігівщини і, можливо, відкрити нові імена мистців станкового живопису.

Загалом, ікони на Чернігівщині були привозними, але значна частина створювалася на місцях.

Перші ікони потрапляли до християнізованої Київської Русі з-за кордону і мали риси характерні для візантійського іконопису. Їх замовляли князі, боярська знать у іноземних майстрів. Віруючі ходили на прощу до святих місць, купували там святі образи, везли їх на батьківщину, або навпаки – в знак благочестя залишали ікони як подарунок окремим церквам і монастирям інших країн.

Дуже мало відомо про станковий живопис Києва, Чернігова, Галицько-Волинського князівства у XI–XII ст., але письмові джерела свідчать, що мистецтво писання ікон було розвинене у Києві й користувалось любов'ю та шанобою за його межами, популярність київських майстрів була дуже великою.

Від давнього церковного живопису Чернігівщини частково збереглися деякі фрескові фрагменти XI–XII ст., досить пошкоджені. Ікони ж того часу, ймовірно загинули. В XVII–XVIII ст. – як у самому Чернігові, так і в регіоні – з'являється багато чудотворних богородичних ікон. Зокрема, найбільш шанованим є образ Іллінської Божої Матері, створений Геннадієм Дубенським у 1658 р., для намісного ряду іконостаса чернігівської Іллінської церкви. У 90-х роках XVII ст. невідомим майстром було виконано список чудотворної Єлеської ікони Божої Матері, який сьогодні є святинею монастиря. Гравер Інокентій Щирський у 1688 р. написав копію Любецької Богородиці.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. чернігівський іконопис розвивався за рахунок діяльності майстерень при монастирях єпархії, окремих малярів, центрів місцевого старообрядницького та народного іконопису, приватних іконописних майстерень професійних живописців.

У другій половині XIX ст. на Чернігівщині строгого нагляду за іконописцями не було, тому з'являється багато ікон виконаних у різних стилях, з різним професійним підходом, або з неканонічними чи забороненими сюжетами. Це спричинило потребу контролю з боку церковної влади – на початку XX ст. було організовано Єпархіяльний цензурний комітет, аби «неискусно» написані ікони не потрапляли ні у приватні будинки, ні – тим більше – у православні храми. Для цього ця контролююча інституція створила, навіть, проект правил ікон описання [1].

Причиною створення Комітету були зауваження щодо манери виконання іконописних робіт, зокрема, в іконописному живописі майстри не дотримувалися пропорцій і симетрії, не зображали красу форм. Наголошувалося на тому, що церковний іконопис початку XX ст. не відрізняється від іконопису, який був півтора століття тому. Наприклад, у рукописному Указі Св. Синоду від 1767 р., який зберігається в архіві однієї з церков Конотопського повіту, говориться, що під час подорожі Волгою імператриці Катерині II один купець подарував ікону Св. Трійці з трьома головами і чотирма очима.

Цензурний комітет вважав, що для впорядкування іконопису, велику користь дало б введення курсу історії церковного живопису в Чернігівській семінарії та духовних училищах єпархії, а ще необхідно вести строгий нагляд за цехами, майстернями «богомазів», які працюють не лише в кожному повіті Чернігівської губернії, але й навіть у селах і хуторах. Звертали увагу і на те, щоб іконописці були православними віруючими, грамотними, знали Св. Письмо, праці Св. Отців Церкви та життя святих. Недопустимими вважали випадки, коли «богомази» прямо на ярмарках перемальовували один образ на інший. Такий іконопис переслідувався законом [2].

Цензурний комітет з іконопису реальних змін у дотриманні усіх вимог при написанні ікон не вніс, бо теоретичні засади, на які він мав спиратися, затверджено, а ось в життя втілено не було.

В останній чверті XIX – на початку XX ст. у Чернігові починають працювати приватні малярні місцевих майстрів, які мали академічну освіту. Про їх роботу відомо з місцевої періодики. Відомо, що в 1901 р. у Чернігові була відкрита художньо-іконостасна майстерня художника 1-го ступеню Імператорської Академії мистецтв Миколи Зеньковича. Розташовувалася вона в будинку Шугаєвського на розі вулиць Воздвиженської та Мстиславської [3].

Одне із оголошень, розміщених у «Чернігівських губернських відомостях», свідчить про те, що у 1881 р. у Троїцькому архієрейському домі працював іконописець Терентій Шкляревський, котрий виконував живописні роботи у цьому будинку та Єлецькому монастирі [4].

Іконописні осередки працювали у чернігівському Свято-Успенському Єлецькому монастирі. Так, у 1892 р. за ініціативою преосвященного Сергія була відкрита іконописна школа для приходящих. Розміщувалася майстерня в будинку, де свого часу проживали настоятелі Єлецького монастиря – Феодосій Углицький, Іоанікій Гялятовський, проповідник Димитрій Ростовський. Будинок Феодосія Углицького – пам'ятка архітектури національного значення, зберігся до нашого часу, і є найдавнішою дерев'яною спорудою (XVII ст.) на Лівобережній Україні [5].

У «Чернігівських єпархіяльних відомостях» за 1904 рік міститься оголошення Федора Івановича Кривопалова такого змісту:

Довожу до сведения Духовенство Черниговской Епархии, что мною открыта Киевская Русская мастерская золотых, серебряных, бронзовых чеканных и гальванопластических изделий, в которой принимаются всевозможные церковные новые работы, обновления, починка, серебрение и позолоту церковной утвари, а также чеканку риз на иконы и всевозможные чеканные работы по латуни и отливке, золочение гальваническое и через огонь, серебрение и никелирование разных хозяйственных вещей, а также принимаются заказы и починка разного рода золотых и серебряных вещей.

Заказы исполняются добросовестно и аккуратно.

Цены умеренные.

Надеюсь, что Духовенство Черниговской Епархии не оставит без внимания моей мастерской, которая находится в г. Чернигове, по Хлебопекинской улице¹, д. Елецкого монастыря № 4.

С почтением Фёдор Иванович Кривоपालов» [6].

У 1907 р. в будинку Басанця на вул. Підмонастирській працювала художня іконостасна майстерня Олексія Миколайовича Зайцева. Майстер приймав замовлення на іконостаси, кіоти, «исправлял и переписывал иконостасную живопись» [7].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ікона стає товаром нарівні з іншими церковними речами. Тому в Чернігові, як і в інших містах України, відкриваються профільовані крамниці, оптові склади привозних ікон [8].

Так, оптовий склад ікон і церковних речей було відкрито Іваном Івановичем Зотовим у власній майстерні. Як указує власник, склад і фірма існували «со дня открытия мощей Святого Феодосия» [9] (1896 р.). На складі І.І. Зотов збував точні копії ікон Св. Феодосія, чернігівських чудотворних ікон та ікони із зображенням різних святих. Товар у І.І. Зотова був розрахований як для багатих, так і для бідних церковних приходів. Наприклад, ікони на кипарисовій дошці з чеканкою по червонному золоту та прикрасами з різнокольорової емалі коштували від 30 до 125 руб., а на простих дошках без позолоти – наполовину дешевше. Ікони в бронзових чеканних шатах, позолочені через вогонь, що за якістю могли замінити срібні, коштували від 65 до 180 руб. Срібні позолочені шати коштували від 35 до 50 руб. за фунт. Усі ікони, які були виконані у майстерні І.І. Зотова чи продавалися на складі, були освячені біля раки Св. Феодосія – доказом цього були печатки на товарі [9].

Вели торгівлю церковними речами не лише місцеві майстри та іконописці, але й приїжджі, наприклад московський фабрикант К.А. Збрук. Його торгова лавка розташовувалася в Чернігові «вблизи собора, против бульвара, в доме Лисовской» [10]. Продавав К.А. Збрук ікони із зображенням Св. Феодосія, золоті, срібні й емальовані хрестики із зображенням святого, лампадки.

На вул. Шосейній (сучасний просп. Миру) в будинку Маркельса розміщувався оптовий склад ікон і кіотів Д. Строкова. Купити на складі можна було ікони Феодосія Чернігівського у шатах із чистого срібла 84-ї проби за ціною від 9 до 170 руб. (залежно від розміру ікони). Ікону Св. Феодосія у 2 аршина прикрашену срібними з позолотою шатами продавали за 180 руб. На складі у Д. Строкова завжди було багато ікон: образів Св. Феодосія, виконаних на кипарисових і вільхових дошках; для наречених – вінчальні ікони Спасителя та Божої Матері у срібних товстих шатах 84-ї проби (4 руб. і дорожче), золоті обручки 56-ї проби (від 6 руб. за пару); дарохранительниці; Євангелія. Д. Строков приймав замовлення на ікони Феодосія Чернігівського у своїх

¹ Нині колишня Хлібопекинська вулиця іменується вул. Воровського.

агентствах, які знаходилися у Москві, Санкт-Петербурзі, Саратові, Нижньому-Новгороді [11].

Поруч із «ученим» і «новоманірним» іконописом, у другій половині XVIII ст. поширюється на Лівобережній Україні іконописний примітив. Народні ікони – своєрідне «хобі» для багатьох селян, які вміли тримати пензля в руках, яке, однак, ставало й основним джерелом прибутку. Про кількість народних іконописців, які працювали на Чернігівщині, згадує місцевий краєзнавець кінця XVIII ст. О. Шафонський. У своєму «Чернігівського намісництва топографічному описі» він вказує, що у Чернігові було 2 іконописці, у Ніжині – 11, Городні – 2 [12].

У XIX ст. на Чернігівщині вже існували досить розвинені майстерні народних іконописців. Найвідоміші з них перебували в Семенівці (неподалік від Новозибкова) та Новгороді-Сіверському. Ці майстерні сформували стиль класичної народної ікони, яка у своїй образній основі стикається з народною картиною – портретом.

На початку XX ст. народний іконопис Чернігівщини все більше тяжіє до кустарного виробництва. Серед етнографічних джерел лише «Короткі нариси кустарних промислів Чернігівської губернії за 1913 р.» вважають іконопис промислом і вказують кількість майстрів, яких нараховано в Чернігівській губернії 13 [12].

Був добре налагоджений ринок збуту народних ікон. Продавались вони на базарах і ярмарках у містах України. Коштувала така ікона приблизно 2 руб. – тоді за ці гроші можна було купити порося чи мішок пшениці...

Народні ікони були лише ужитковими, бо в ортодоксальній церкві вони не допускалися. Церковна влада переслідувала такі ікони як неканонічні та гріховні, забороняла їх встановлення та продаж. У другій половині XIX ст. у Київській і Чернігівській єпархіях були видані накази, які забороняли продаж народних ікон. До переслідування народної ікони залучалась, навіть, поліція [13].

Проаналізувавши матеріали, вміщені в «Чернігівських губернських відомостях» за 80-ті роки XIX ст. та видання початку XX ст., можна частково прослідкувати, на якому рівні розвивався іконопис у Чернігові. Так, осередками малювання ікон залишаються монастирі, де відкриваються іконописні школи, або індивідуально працюють монахи чи священники. Значна частина святих образів створювалася світськими майстрами, які мали спеціалізовану освіту. Вони були частіше не місцевими, приїзджими. Малярську продукцію іконописців можна було придбати на ярмарках або в спеціалізованих іконних крамницях Чернігова. Такі лавки часто були одночасно й майстернями, де можна не лише купити ікону, але й замовити нову чи відреставрувати стару. Ймовірно, ікони в той час були вельми прибутковим товаром, як для професійних, так і для народних майстрів. Через це, мабуть, святі образи не завжди відзначалися високим професіоналізмом. Реальна робота з контролю іконописців не проводилася – хоч такі

спроби й робилися (які так і залишилися на паперах і в планах). Тому ікони, які створювалися на Чернігівщині були різнопланові й різного гатунку.

Джерела та література

1. *Васютинский Ф.* Историческая справка // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1908. – № 3. – С. 86–94.
2. *Могилевский Н.* Несколько слов к вопросу об упорядочении нашего иконописания // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (неоф. ч.). – 1911. – № 9. – С. 286–289.
3. Объявление // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 4. – С. 160.
4. Объявление // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1881. – № 7. – С. 143.
5. *Доценко А. В., Шевчик І. С.* Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність // Чернігівські старожитності: Наук. зб. / Нац. арх.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». – Чернігів: вид. Лозовий В. М., 2010. – Вип. 3: До 950-річчя заснування Чернігівського Свято-Успенського Єлецького монастиря. – С. 57.
6. Киевская русская мастерская золотых, серебряных, бронзовых, чеканных изделий // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 21. – С. 776.
7. Художественная иконостасная мастерская А.Н. Зайцева в Чернигове // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1907. – № 16. – С. 578.
8. *Курач С.* До проблем існування і наукового вивчення іконопису на Придесенні. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 51–56.
9. От оптового склада икон, киотов и церковной утвари // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1903. – № 21. – С. 748.
10. Иконная торговля // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1897. – № 23. – С. 909–910.
11. Уведомление от оптового склада икон и киотов // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1898. – № 3. – С. 176–177.
12. *Пономаревська О.* Центри народного іконопису північно-східного Полісся. Історико-культурні проблеми визначення [Електроний ресурс] // Міст: мистецтво історія сучасність теорія. Вип. 4–5 [веб-сайт]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mist/2008_4-5/PDF%5CMIST-4. – Назва з екрану (01.11.2012).
13. *Фесенко Л.* Ікони ковала Вакули // Робітнича газета. – 1997 – 29 січня. – С. 4.

Миколайко Т.А. Иконописные лавки и мастерские в Чернигове в кон. XIX – нач. XX вв.

В статье раскрывается вопрос о развитии иконописи в Чернигове на примере частных иконописных мастерских и иконных магазинов, которые работали в городе в кон. XIX – нач. XX вв. Также характеризуются проблемы и примеры их решения, которые существовали в иконной живописи того времени.

Ключевые слова: икона, иконописная мастерская, Епархиальный цензурный комитет, народная икона.

Mokolayko T.A. Iconography workshops and stores in Chernihiv in the late 19th – early 20th centuries.

The article describes the questions about of iconography in Chernihiv on the example of private iconography workshops and iconographical stores, which have worked in town in the late 19th – early 20th centuries, and problems that have existed in iconography.

Key words: icon, icon workshop, the Eparchial censorship committee, folk icon.